

ЗООМОРФНИЙ КОД ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ ФРАЗЕОЛОГЕМОЮ-ОРНІТОНІМОМ НА ТЛІ ЕТНОКУЛЬТУРИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 25.

УДК 811.161.2'282

Савченко Л. Зооморфний код фразеологізмів із фразеологемою-орнітонімом на тлі етнокультури; 10 стор.; кількість бібліографічних джерел – 24; українська мова.

Анотація. У статті на тлі етнокультури розглядаються фразеологічні одиниці (ФО) з базовою фразеологемою-орнітонімом. Дослідження східнослов'янських традицій, обрядів, вірувань і повір'їв підтверджують етнокультурну генезу ФО з номінативами *півень, курка, лелека, зозуля*. Зазначені фразеологеми-орнітоніми співвідносні з зооморфним кодом. Як символічні образи культури вони вплинули на формування внутрішньої форми культурно маркованих ФО.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологема, орнітонім, зооморфний код.

Джерелом культурного кодування виступають знання про живу та неживу природу. Філософський підхід до поділу світу на матеріальне та ідеальне призвів до інтеграції цих понять у культуру, психологію, лінгвістику, семіотику, виділення субстанціональних і концептуальних кодів на підставі матеріальної природи знаків і, відповідно, смислової єдності елементів. Матеріальна природа співвідноситься з живими істотами та рослинами й кодується в них. Культурний код, який пов'язаний із живими істотами і репрезентує образи тварин, птахів, комах, рослин, за термінологією деяких учених має назву біоморфний [11, с. 233]. Зооморфний культурний код відображає цілісність уявлень про тваринний світ, представники якого чи їх образно-генетичні елементи виконують функції еталонів. У зооморфному коді культури назви тварин і частин тіла осмислюються як знаки мови культури, що вказують на певний комплекс якостей. Згрупувати всі фауноніми можна в такі лексичні класи: зооніми (тварини), орнітоніми (птахи), іхтіоніми (риби), інсектоніми (комахи) тощо. Отже, метою запропонованої розвідки є етнолінгвістичний та історико-етимологічний аналіз ФО з базовою фразеологемою-орнітонімом *півень, курка, лелека, зозуля*. Зазначені номінативи репрезентовані в повір'ях і віруваннях, обрядах і ритуалах східних слов'ян, оскільки регіональна фауна представлена саме цими птахами.

При вивченні питань кодування фразеологізмів не випадково апелюємо до терміна *фразеологема*, під яким розуміємо компоненти ФО, що відповідно до смислового та семантичного навантаження можна поділити на два типи – *базові* та *допоміжні* фразеологеми. М. Алексеєнко в одній зі статей, присвяченій новому та старому в метамові фразеології, посилаючись на працю М.Ф. Алефіренка та Л.Г. Золотих, зазначає, що термін *фразема* вченими приймається тому, що він «добре вписується в загальну систему мовних одиниць, тобто «емічних» – фонема, морфема, лексема». Далі автор продовжує: «Але ж термін фразеологізм також вписується в цю систему – фразеологема» [1, с. 136]. Лінгвістичні ідеї американського вченого К.Л. Пайка охарактеризовані в системі паралельного опису одиниць мови, де перший ряд і спосіб опису автор називає *емічним*, другий – *етичним*. «Емічні одиниці, – узагальнює

лінгвіст, – це не якісь абсолюти в якомусь вакуумі, а скоріше моменти системи» [24, с. 93]. Термін *емічний* використовується для одиниць першого ряду – інваріантів (фонема, морфема, лексема, сема), *етичні* – для одиниць другого ряду варіантів (фон, алофон, морф, лекса, семема). Як відомо, у кожній мовній підсистемі є своя мінімальна найменша одиниця. Однак у фразеосистемі на позначення такого поняття вживався термін *компонент*. Отже, під поняттям *фразеологема* розуміємо найменшу інваріантну мінімальну одиницю в структурі фразеологічної одиниці.

Фразеологема півень у структурі ФО. Із фразеологемою *півень* в українській фразеології зафіксовано ФО *до перших півнів, пускати червоного півня*. Символічне значення орнітонімічного номінатива *півень*, що співвідноситься з зооморфічним кодом культури, тісно переплітається з колоративним і темпоральним. Від забарвлення птаха безпосередньо залежить атрибутивне призначення: чорний – зв'язок із нечистою силою, білий чи жовтий – із сонцем, червоний – із вогнем. Російський етнограф Д. Шеппінг зазначає, «черный пѣтухъ принадлежитъ къ духамъ преисподней, почему и употребляется чародѣями при колдовствахъ» [22, с. 27]. Існує повір'я, що, коли півень заспіває невчасно, – це на зміну погоди. Солярний культ відобразився й у тому, що білий і жовтий півень символізує емблему сонця, світла, тому з ним співвідноситься початок дня. Кілька разів на добу співає, а особливо опівночі й над ранком: «Пѣтухъ пѣніємъ своимъ предвѣщає начало дня. Считался во всѣхъ міеологіяхъ символомъ богівъ сонця, а какъ храбрый боець – атрибутомъ богівъ войны» [22, с. 26]. Магічна сила вкладена в зміст ФО *ще перші кури не піяли* [4, 2, 328]; *його вже й кури запіяли* [4, 2, с. 327], *до (після) перших (других, третіх) півнів, з третіми півнями, у треті півні, з півнями* [14, с. 505], які репрезентують семантичну групу темпорального плану вираження. Саме тому фразеологема *півні* набула ознак темпоральності, що виражає конкретне часове поняття. Структурно-семантична модель ФО в сучасній фразеології сформована за такою схемою «прийменник *до / після / з / у* + порядковий числівник *перший / другий / третій* + номінатив-орнітонім *півень* = семантика». Внутрішній образ ФО реалізується через зоо-

морфний і темпоральний коди культури, що трансформуються з вірувань і повір'їв східних слов'ян.

Зооморфний культурний код у поєднанні з колоративним та акціональним кодами реалізується у ФО *пустити / пускати червоного півня* зі словниковою дефініцією *'підпалювати що-небудь'* [14, с. 587]. У збірці І.Я. Франка подається ФО *пуцу ти червоного когута під стріху*, яку автор репрезентує з ремаркою *'погроза'* і семантикою *'підпалю твою хату'* [4, с. 277]. Генеза ФО пов'язується з віруванням, що пожежу спричиняє гнів богів, а півень алегорично означає пожежу. Ця думка підтверджується в працях етнографів, наприклад, «п'їтух, іменем котораго доселѣ называють огонь, почитался у язычников птицею, посвященною Перуну и очагу» [2, с. 467]; «огонь пожара олицетворяется въ видѣ красного п'їтуха [18, с. 14]. Оскільки саме півень своїм співом зустрічає зорю, яка має назву *небесна пожежа*, простежується метафоричний зв'язок номінативів *зори* як небесного світила та *пожежі* як втілення природної стихії вогню, що співвідноситься з колоративним кодом у червоному кольорі. Для умилювання вищих божеств слов'яни-язичники приносили в жертву півня. Д.О. Шеппінг стверджує, що червоний півень – символ вогню, а тому «въ Германіи, Даніи, Швеції и Россіи *пустить краснаго п'їтуха* означает (пожаръ) устроить поджогу» [22, с. 27]. Зазначений коментар дає можливість стверджувати, що ця ФО не є тільки слов'янського походження, а вживається в мовленні германських і скандинавських народів. У дослідженнях О.М. Трунова фіксуються давні ФО з фразеологемою *півень* та зазначається їх семантичне вираження: *красный п'їтухъ прошель* уживалось, якщо *'въ деревнѣ былъ пожаръ', да это такой-то краснаго п'їтуха подпустилъ – 'подозрѣвають кого поджигателемъ', ай, краснаго п'їтуха захотѣлъ – 'при угрозѣ поджегомъ, похваляются'* [18, с. 14]. Етнолінгвістичні дослідження свідчать про давню фіксацію в мовленні східних слов'ян ФО із семантичною інтерпретацією *'пожежа'*, яка базується на символізації фразеологеми-орнітоніма *півень* та фразеологеми-колоратива *червоний*. Ця ФО вживається в усіх східнослов'янських мовах: рос. *пускать / пустить (сажать / посадить на крышу) краснаго петуха* [3, с. 529]; біл. *пускаць / пуціць (надпускаць) [чырванаго] пейня (певуна)* [12, с. 234]. ФО утворені за структурно-семантичною моделлю «дієслово-інфінітив *пускати / пустити* + номінатив-орнітонім *півень* = підпалювати, мстити». За період лексико-семантичного формування ФО розвинулися активні дієслівні варіантні ряди додаткової фразеологеми *пускати (пустити, підпустити) / захотіти / посадити*. Генезу цієї ФО досліджували багато вчених. Дослідники етимології висували багато гіпотез щодо походження цих ФО. Версія Ю.А. Гвоздарьова пов'язана з історичною по статтю Степана Разіна [5, с. 59]. В.І. Чернишов вважає, що ФО виникла з мови розбійників [21, с. 166]. Деякі вчені стверджують, що ФО є калькою з інших мов [13, с. 338]. Найпереконливішою вважаємо гіпотезу про зв'язок давньої язичницької символіки вогню та культу божества, що пошановувалася багатьма

європейськими етносами, а отже є спільною для низки мов.

Фразеологема *курка в структурі ФО*. Орнітоніми *курка*, рідше – *півень*, очевидний зв'язок яких простежується з культом бога Громовика, виявлено в структурі ФО, які етимологічно співвідносяться з весільними обрядами. Цих свійських птахів використовували в ритуальних стравах, а їх приготування виділялося «чисто жертвеним характером, как, например, выходят на гору за село, привязывают к лѣстницѣ п'їтуха и раскладывают под ним огонь» [17, с. 385]. В Україні існувала традиція на весілля обов'язково нести курку чи півня, «бо на весілі переважно ріжуть курей; відгомін давнього поганського культу, де курка була ритуальною жертвою при шлюбі» [4, с. 150]. Вони символізують щастя та плодючість, саме тому під час весільних процесій їх носять як атрибут і «п'їтух и курица составляют непремѣнное свадебное кушанье» [див. 2, с. 467]. М. Номис зазначає, що на Чернігівщині важливою обрядодією весілля є «дарування батюшці закриваної калиною курки» [19, с. 584]. Українська фразеологія та пареміологія репрезентує низку лексико-структурних варіантів стійких сполучень слів із базовою фразеологемою *курка* та допоміжними *весілля* і *смерть* (ознака жертвності): *кому весілля, а куриці смерть* [19, с. 138]; *кому весілля, а куриці смерть* [4, с. 150]; *весілля – курам смерть* [4, с. 150]; *у Василя весілля, а куриці смерть* [4, с. 141]. Інтерпретувати паремію можна як *'накликання чи очікування невдачі, лиха'*. Базова структурно-семантична модель побудована за такою схемою «займенник *кому* + номінатив *весілля* + сполучник *а* + номінатив-орнітонім *курка* + номінатив *смерть* = невдача, лихо». У зазначених варіантах одиниць закодована культурна інформація, що пов'язується з сакральним змістом, вкладеним в орнітонім *курка*.

В етнографічних розвідках зазначається, що «на древних свадьбах вмѣсто курицы подавали жаренаго лебедя» [16, с. 73]. Зафіксовано стійке сполучення слів *білого лебедя порушити*, виникнення якого має прямий зв'язок з обрядами весілля. На існування цього звичаю вказують пісні, в яких молоді «обращаются к родителям, чтобы они благословили *бѣлого лебедя порушить*» [10, с. 87]. Весільна трапеца молодих перед шлюбною ніччю мала символічне значення, а як головні атрибути святкової вечері в Україні та Росії «в этом случаѣ подавали п'їтуха или курицу» [23, с. 247]. Із культу вогню, як небесного дару, бере свій початок і шана домашньому вогнищу, що реалізується через магичну дію орнітоніма *курка*, що співвідноситься з колоративним кодом і втілюється через чорне забарвлення. У давньому українському весільному обряді, коли «невѣста, переступивши хатній порог, вынимает из-под полы чорную курицу и бросает ее под печку» [17, с. 434], вбачаємо залишки жертвовного принесення домашньому вогнищу. Таким чином, образи досліджуваних ФО співвідносяться з зооморфним, духовним, колоративним та акціональним кодами культури.

Фразеологема *лелека в структурі ФО*. Орнітологічний номінатив *лелека (бузько)* у фразеології

тісно співвідноситься з відомим у слов'ян та інших європейських народів мотивом народження від птахів. Існує давнє повір'я, що новонароджених дітей приносить птах. Мовною реалізацією цих уявлень стали ФО *лелека (бузько) приніс*, рідше *корова* або *порося*, наприклад, *корова на рогах принесла* (Кіровоградщина), *паця принесла* (Закарпаття). У праці О.М. Афанасьєва наводяться приклади міфічних уявлень щодо появи на світ новонароджених дітей: вони приносяться лелекою, вороною чи сорокою, або ж із ставків, річок, болота. Приклади стосуються чеської та німецької традицій [див. 2, с. 252–255]. Птах виступає носієм втіленого в немовляті життя. Образ лелеки асоціюється з ознаками добробуту, затишку та щастя. Крім того, цей птах символізує прихід весни, а отже й прихід дитини в цей світ. Вихідний мотив принесення птахом дитини відображений у ключовій ФО *лелека (бузько) приніс* із такою структурно-семантичною моделлю «номінатив-орнітонім *лелека* + дієслово-інфінітив *принести* = народити дитину». Основна функція виражається дієсловом *принесити*, а серед допоміжних слів фігурують фразеологеми *кидати (скидати, викидати / пускати / класти (ложити, накладати) / ставити / садити / губити (загубити)*. Наприклад, *лелека приніс і кинув; бусел ніс і загубив*. ФО формується за такою структурно-семантичною моделлю: «номінатив-орнітонім *лелека / бусел* + дієслово *принести* + сполучник *і* + дієслово *кинути / загубити* = народити дитину». Тексти, присвячені темі трансмісії, тобто постачання птахом дитяти у сферу земного простору, мають сюжетне продовження. Звідси «постать бусла в багатьох різновидах пояснень сприймається в значенні виконуваної ним сумісної, двоєдиної ролі – і дітопринесителя (носія), і дітопостачальника» [7, с. 16]. Місцем постачання виступає *хата, двір, поріг, комин, город* тощо. На жаль, аналогічні ФО у давніх збірках і сучасному фразеологічному словнику не фіксуються, хоча продуктивно вживаються в мовленні українців.

Фразеологема зозуля в структурі ФО. В українській фразеології активно побутує ФО з фразеологізмом-орнітонімом *зозуля: щоб ти зозулі не чув*. Як відомо, в різних народів лексема *зозуля* наділена символічними характеристиками: провісниця смерті, суму, нещастя. Іудеї вважали її «нечистим птахом», у грецьких повір'ях вона віщувала загибель. В українському фольклорі та літературі зозуля, як правило, символ віщування, вдівства, туги. Широко відоме ритуальне звернення до зозулі з проханням передбачити кількість років життя, тому не випадково кажуть «зозуля накувала». Проте кування можна інтерпретувати як передбачення зла, горя,

долі: *не тобі зозуля кувала; чекай, аж ти зозулі закує* [4, с. 148]. Повір'я про зозулю як провісницю з потойбічного світу зумовлене її строкатим забарвленням. У слов'янській міфології цей птах осмислюється як посередник між живими та померлими. Душа людини в деяких народів уявляється у вигляді зозулі, а її кування на даху хати знаменує смерть чи хворобу. ФО з фразеологемою-орнітонімом *зозуля* сформувалася на основі міфологічних уявлень про цього птаха і виражається в побажаннях близької смерті. ФО-прокляття фіксуються в працях поч. ХХ ст. із зафіксованим лексичним варіантом допоміжної фразеологеми-частки *щоб/бодай: щоб ти зозулі не чув* [19, с. 77]; *щоб ти зозулі не чув* [6, с. 177]; *а бодай ти зозулі не чув* [4, с. 148]; *щоб ти зозулі не чув* [8, с. 89]. ФО побудована за структурно-семантичною моделлю «частка *щоб / бодай* + займенник у II ос. одн. *ти* + номінатив-орнітонім *зозуля* + заперечна частка *не* + дієслово *чути* = померти». У розвідці І.О. Сумцова зазначається, що в слов'янських повір'ях, піснях і сказаннях зозуля має «преобладающее значення в'єтника печали». Дослідник проводить паралелі між слов'янськими та балтійськими мовами та доводить, що безпосередньо в образі лексеми «*куковать*, малорус. *кувати*, лит. *kikoti – плакать*, серб. *кувати – плакать, причитать*, *куковац – тисет; кукавни – moestus*» [15, с. 89] міститься закодована культурно символізована семантична інформація, оскільки звукове вираження дії *кування* в деяких мовах має значення '*плакати*'. Словник фразеологізмів подає ФО *зозуля закує по кому* з позначкою '*застаріле*' і традиційним значенням '*хтось помре*' [20, с. 343]. У східнослов'янській фразеології відома ФО з фразеологемами-орнітонімами *зозуля* та *яструб* (за міфологічними уявленнями вмістилище злої душі): рос. *менять / променять кукушку на ястреба* – '*выбирает из плохого худшее; поступать нерасчетливо, необдуманно*' [3, с. 363]; укр. *проміняти зозулю на яструба* [9, с. 252]. Етимологом цієї ФО виступає слов'янське уявлення про метаморфози, пов'язані з сезонним перетворенням зозулі на яструба, що відбувається через кілька років. ФО *щоб ти зозулі не чув* із характеристикою '*прокляття*' та ФО *проміняти зозулю на яструба* у словнику фразеологізмів, на жаль, не фіксуються.

Отже, дослідження східнослов'янських образів і вірувань доводять етнокультурну етимологію ФО з фразеологемою-орнітонімом *півень, курка, лелека, зозуля*. Образи аналізованих ФО співвідносяться з домінуючим у цих одиницях зооморфним кодом, який повною мірою реалізується через відповідну кореляцію з акціональним, темпоральним, колоративним, духовним та ін. кодами культури.

Література

1. Алексеев М. А. Старое и новое в метаязыке современной фразеологии / М. А. Алексеев. // Фразеология, познание и культура: сб. докл. 2-й Междунар. науч. конф., 7-9 сент. 2010 г., Белгород: в 2 т. [отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко]. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2010. – Т. 1. Фразеология и познание. – С. 134 – 138.
2. Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. В 3-х т. / А. Афанасьев. – М., 1865 – 1869.
3. Бирих А. Русская фразеология: историко-этимологический словарь / А. Бирих, В. Мокиенко, Л. Сте-

- панова – Изд. 3-е, исправл. и допол. – М. : Астрель: АСТ: Хранитель, 2007. – 926 с.
4. Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – Т. 1-3. – Львів : Наук. т-во ім. Шевченка, 1901-1910.
 5. Гвоздарев Ю. А. Пусть связь речений далека...: Очерки по русской фразеологии / Ю. А. Гвоздарев. – Ростов-на-Дону : Ростов. книж. из-во, 1982. – 206 с.
 6. Грінченко Б. Словарь української мови: У 4-х т. / [Зібрала ред. журн. «Кієвская старина», упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Д. Грінченко]. – К., 1907 – 1909.
 7. Денисюк О. Ю. Міфологічні формули теми «походження» дітей / О. Ю. Денисюк // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. Випуск 132. – Черкаси : Вид-во ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. – С. 15 – 21.
 8. Дубровський В. Московсько-українська фразеологія / В. Дубровський. – К., 1917. – 148 с.
 9. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
 10. Колосов М. А. Заметки о языке и народной поэзии в области северно-великорусского наречия / М. А. Колосов // Отчеты Отделению русского языка и словесности. – Т. XVII, № 3. – Спб, 1877. – С. 1 – 343.
 11. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультурология: курс лекций / В. В. Красных. – М. : ИТДГК Гнозис, 2002. – 284 с.
 12. Лепешаў І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн. – Т. 1: А–Л. – 1993. – 590 с.; Т. 2: М–Я. – 1993. – 607 с.
 13. Максимов С. В. Крылатые слова / С. В. Максимов. – М., 1955. – 444 с.
 14. Словник фразеологізмів української мови : / уклад. В. М. Білоноженко [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.
 15. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания / Н. Ф. Сумцов. // Киевская старина. – Январь. – 1889. – С. 64 – 89.
 16. Терещенко А. Быт русского народа. – Ч. II. / А. Терещенко. – СПб, 1848. – 622 с.
 17. Труды этнографическо-статистической Экспедиции в западно-русский край: Юго-Западный отдел / сост. П. П. Чубинский. – Т. IV. – СПб, 1877. – 793 с.
 18. Трунов А. Н. Понятія крестьянъ Орловской губерні о природѣ физической и духовной / А. Н. Трунов. // Записки Императорскаго русскаго географическаго общества. По отдѣленію этнографіи. – Т. II. [Изданъ подъ редакціею дѣйствит. члена Л. Н. Майкова]. – СПб : Типографія В. Н. Майкова, 1869. – С. 1 – 48.
 19. Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад М. Номис // [упоряд., прим. та вступна ст. М. М. Пазяка]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
 20. Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. – К. : Наукова думка, 1993. – Кн. 1-2.
 21. Чернышев В. И. Избранные труды / В. И. Чернышев. – М., 1970. – Т. 1. – 675 с.
 22. Шеппинг Д. О. Значение некоторых зверей, птиц и других животных по суевериям русского народа / Д. О. Шеппинг // Филологические записки. – 1895, Вып. 3-4. – С. 2 – 36.
 23. Ящуржинскій Х. Лирическія малорусскія пѣсни, по преимуществу свадебныя, сравнительно с великорусскими / Х. Ящуржинскій. // Русский филологическій вѣстник. – Варшава : В типографіи М. Земкевича и В. Ноаковскаго, 1880. – Т. III. – №2. – С. 230 – 279.
 24. Pike K. L. Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior. Part 1 / K. L. Pike. – Glendale, 1954. – 170 p.

Любовь Савченко

ЗООМОРФНЫЙ КОД ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С ФРАЗЕОЛОГОМЕЙ-ОРНИТОНИМОМ НА ФОНЕ ЭТНОКУЛЬТУРЫ

Аннотация. В статье на фоне этнокультуры рассматриваются фразеологические единицы (ФЕ) с базовой фразеологемой-орнитонимом. Исследования восточнославянских традиций, обрядов, верований и поверий подтверждают этнокультурный генезис ФЕ с номинативами петух, курица, аист, кукушка. Указанные фразеологемы-орнитонимы соотносятся с зооморфным кодом. Как символические образы культуры они повлияли на формирование внутренней формы культурно маркированных ФЕ.

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеологема, орнитоним, зооморфный код.

Lubov Savchenko

ZOOMORPHIC CODE PHRASEOLOGY WITH PHRASEOLOGICAL BIRD'S NAMES AGAINST THE BACKGROUND OF ETHNIC CULTURE

Resume. Phraseologic units (PU) with basic phraseologeme-ornitonym are examined in the article on the background of ethnic culture. Researches of Eastern Slavic traditions, ceremonies, beliefs and superstitions confirm ethnocultural genesis of PU with nominatives *cock, hen, stork, cuckoo*. These phraseologisms-ornitonyms are marked correlatively with zoomorph code. As symbolic culture images they influenced formation of internal form of culturally marked PU.

Key words: phraseologic unit, phraseologeme, ornitonym, zoomorph code.